

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

Cilt: 9, Sayı: 1 Ocak-Haziran 2026

Volume: 9, Issue: 1 January-June 2026

DOI Number: 10.58659/estad.1957237

Araştırma Makalesi
Research Paper

Geliş Tarihi
Date of Submission
22/05/2026

Kabul Tarihi
Date of Acceptance
18/06/2026

Yayın Tarihi
Date of Publication
24/06/2026

HÂZİM DİVÂNI'NDA SOSYAL TENKİT

Social Criticism in Divan of Hazim

Sacide ERDOĞAN

Doktora Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı A.B.D.,
sacideerdogan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3998-2289>

Atilla BATUR

Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Eski Türk Edebiyatı A.B.D.,
atilla.batur@dpu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4347-1537>

Değerlendirme/Evaluation: İki Dış Hakem-Çift Taraflı Körleme/Two external referees-Double Blind Referee System.

Etik Beyan/Ethical Declaration: Çalışmanın tüm süreçlerinin araştırma ve yayın etiğine uygun olduğu, etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine uyulduğu beyan olunur./ It is declared that all processes of the study are in accordance with research and publication ethics, ethical rules and scientific citation principles are complied with.

Benzerlik Taraması/Plagiarism Scanning: Kontrol edildi-İntihal.net/Checked-İntihal.net.

Çıkar Çatışması/Conflict of Interest: Yoktur/It does not exist.

Lisans ve Telif Hakkı/Licence and Copyright: Yazar, dergimizde yayınlanan makalelerin telif hakkına sahip olup çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansı altındadır./The author owns the copyright of the articles published in our journal and his works are under [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) licence.

Atıf Bilgisi/Citation: Erdoğan, Sacide & Batur, Atilla (2026). "Hâzim Divânı'nda Sosyal Tenkit", Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 9, (1), (Ocak-Haziran 2026), s. 285-309, doi: 10.58659/estad.1957237

* Bu makale, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında hazırlanmakta olan "Hâzim Divânı (İnceleme-Metin-Çeviri)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [ESTAD]

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 1 Ocak-Haziran/January-June 2026 s. 285-309

ÖZET

İnsan, belirli bir çevrede, ortak kültür ve değerleri paylaştığı fertlerle bir arada yaşayan sosyal bir varlıktır. Bu yönüyle de ait olduğu toplumdan bağımsız değildir. Bilhassa şairler, duyuş ve düşünüş itibarıyla toplumun bir adım önünde yer alarak edebî eser veren birer sanatkâr olmanın ötesine geçmiş, toplumun sesi olmuş ve toplumda şahit oldukları aksaklıkları şiirlerine yansıtmışlardır. Klasik Türk edebiyatında ise divan şairleri, şiirlerinde aşk, sevgili, sevgilinin güzelliği ve şarap gibi muhtevalardan başka ferdi ve içtimai tenkitlere de yer vermişlerdir. Büyük değişimlere, içtimai ve siyasî bunalımlara sahne olan 18. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında yaşamış Hâzım de duyarlı ve realist şair kimliğiyle tanık olduğu siyasî ve ahlaki yozlaşmayı gözler önüne sermiştir. Dönemin tezkireleri, biyografik kaynakları ve mecmualarında yer almadığı için hayatına dair kısıtlı bilgilere Dîvânı'ndan ulaşılan Hâzım'ın 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın başlarında yaşadığı düşünülmektedir. Ömrünün büyük bir kısmını Halep'te, gurbette geçirmiştir. I. Abdülhamid (1774-1789) ve III. Selim (1789-1807) saltanatlarına tanıklık etmiştir. Hâzım'ın bilinen tek eseri de Dîvânı'dır. Dîvânı'nda sosyal tenkit ve şikâyet temalarını içeren farklı nazım şekillerinde kaleme aldığı pek çok şiiri mevcuttur. Bu çalışmada 18. yüzyılın sosyal ve siyasî hayatı kısaca ele alınmış, Hâzım ve Dîvânı'na dair bilgiler verilmiş, Hâzım Dîvânı'nda yer alan sosyal tenkit içerikli şiirler tespit edilerek bu şiirler belirli başlıklar altında, muhteva ve anlam yönünden incelenmiştir. Bu çalışma, bugüne dek ortaya çıkarılmamış olan Hâzım'ın Dîvânı'nda yer alan sosyal tenkit içerikli şiirler üzerinden dönemin aksaklıklarına dair yeni ve özgün yaklaşımlar sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: 18. Yüzyıl, Toplum, Dîvân Şairi, Hâzım, Sosyal Tenkit.

ABSTRACT

Human is social being who lives together with individuals who share a common culture and values in a particular environment. In this respect, human is not independent of the society to which they belong. Especially poets have gone beyond simply being artists who produce literary works; by staying one step ahead of society in terms of their sensibilities and perspectives, they have become the voice of society and reflected the shortcomings they witnessed in society in their poetry. In classical Turkish literature, however, divan poets addressed not only themes such as love, the beloved, the beloved's beauty, and wine in their poetry, but also individual and social criticism. Living in the 18th-century Ottoman lands, which witnessed great changes and social and political crises, Hazim, with his sensitive and realistic poetic identity, exposed the political and moral corruption he witnessed. Because it is not included in the chronicles, biographical sources, or poetry collections of his time and limited information about Hazim's life is available from his Divan, it is believed that Hazim lived during the second half of the 18th century and the early 19th century. He spent most of his life in Aleppo, far from home. He witnessed the reigns of Abdul Hamid I (1774-1789) and Selim III (1789-1807). Hazim's only known work is his Divan. His Divan contains numerous poems written in various verse forms that contain themes of

social criticism and complaint. In this study briefly examines the social and political life of the 18th century, provides information about Hazim and his Divan, identifies the poems containing social criticism found in Hazim's Divan, and analyzes these poems under specific headings in terms of their content and meaning. This study will present new and original perspectives on the setbacks of the era through the poems containing social criticism found in Hazim's Divan, which have not been discovered until today.

Keywords: 18th century, Society, Divan poet, Hazim, Social criticism.

GİRİŞ

İnsan, yaratılışı gereği diğer insanlarla bir arada yaşamaya muhtaç bir varlıktır. Bu ihtiyaçlar ve bazı yönleriyle mecburiyetler; fizyolojik, güvenlik, iktisadi, psikolojik, ahlaki ve içtimaidir. Bu çok katmanlı birliktelik, insanı yaratılış gayesine uygun ahlaki temellere dayalı toplumsal düzen arayışına götürür. Nitekim “Mutlak güzellik”in yansıması olan insan, özü itibarıyla güzeli arayarak “iyi” ve “doğru” gibi erdemlerle donanmış fertler ve yönetimler idealize eder. Toplumda bu ideallerin gerçekleşmesine engel olan durumlara tepki ise, toplumun birer ferdi olan sanatkarların ve şairlerin eserlerine de akseder. Osmanlı’da ise divan şairleri, hem ferdi hem içtimai tenkitlere divanlarında sıkça yer vermişlerdir. 18. yüzyıl şairi olarak değerlendirebileceğimiz Hâzım’ın *Dîvânı*’nda yer alan toplumsal şikâyet ve tenkitlerin arka planının anlaşılması amacıyla öncelikle yüzyılın sosyal ve siyasî hayatı ana hatlarıyla ele alınacaktır.

18. yüzyıl, Osmanlı Devleti’nin siyasî güç ve otoritesinin zayıfladığı, ülkenin dört bir yanında isyanların baş gösterdiği, devam eden savaşlarla toprak kayıplarının yaşandığı ve askerî alanda da geri kalmışlığın fark edilip ıslahat ve yenilik çabalarına girişildiği bir yüzyıldır. Bu sebeple Devletin yüzünü Batı’ya döndüğü, bilhassa Avrupa’da elçilikler açarak diplomatik ve siyasî alanın geliştirilmeye çalışıldığı bir çağdır. Yine bu yüzyılda, Avusturya ve Rusya gibi ülkeler karşısında alınan mağlubiyetler ve yaşanan toprak kayıpları sonunda, Avrupa’nın harp taktikleri ve silah teknolojisindeki üstünlüğünü kabul ederek reformu gerekli gören padişah ve sadrazamlar, askerî alandaki ıslahatlar için harekete geçmişlerdir. Ancak devam eden savaşlar, yönetici sınıfın sürekli değişmesi ve yeniliklere muhalif olan kesimin engellemeleri, ıslahatların köklü ve kalıcı olmasına mani olmuştur. İdari ve askerî teşkilatı zayıflayan Osmanlı, taşrada bulunan ayanların nüfuzundan yararlanmaya mecbur kalmış ve savaşlarda ayanların kurduğu ve komuta ettiği ordu gücüne ihtiyaç duymuştur (Mutafçieva, 2011: 181). Bu gücü elinde bulunduran ayanlar ise halkın ve devletin menfaatini gözetmek yerine kendi menfaati doğrultusunda hareket ederek toplumda adaletsizlik, zulüm ve kargaşa

ortamının oluşmasının faillerinden biri olmuşlardır. Ayanların isyan etmeleri durumunda isyanları bastırarak gücü olmayan merkezî otorite ise, halka uygulanan bu zulüm ve fesatlıkları görmezden gelmiştir (Uzunçarşılı, 2023: 436).

16. yüzyılın sonlarından itibaren ilmiye sınıfına mensup padişah hocalarının, şeyhülislamın, kazasker ve eyalet kadılarının belli bir imtiyaz ve hakla doğan oğulları yani mevâlî-zâdeler, kısa zamanda ve sıra gözetmeksizin imtiyaz ve iltimasla müderris olmaya devam etmişlerdir (Uzunçarşılı, 2014: 78-80). Hatta III. Ahmed (1703-1730) devrinde, sayısız imtiyazlı cahil müderrise sakal bırakma emri verilmesi, müderrislerin cehaletlerini gizlemeye yönelik bir hamle olarak yorumlanmış ve bu durumla alay edilmiştir (Uzunçarşılı, 2014: 82) Bu hadise, toplumun içinde bulunduğu içler acısı vaziyeti göstermesi açısından manidardır. Âli (ö. 1600)'nin daha 16. yüzyılda, liyakatsiz kişilerin rüşvet yoluyla ya da himayelerine girdikleri devlet ricalinden kimselerin kayırmalarıyla medrese tahsili görmeden ilmiye sınıfına mensup olabilmeleri şeklinde dikkat çektiği bozulmalar (Uzunçarşılı, 2014: 79), 18. yüzyıla gelindiğinde önü alnamaz bir hâle gelmiştir. İdari teşkilatta ise, sadrazamların kısa aralıklarla azledilmeleri,¹ hükümette istikrar sağlanamamasına ve göreve gelenlerin bu kısa sürelerde başarılı icraatlar ortaya koyamamalarına sebep olmuştur. Bundan başka liyakatsizliğin bir başka boyutu da okuma yazma dahi bilmeyen kimselerin sadarete getirilerek devlet sırlarının açığa çıkmasına sebebiyet verilmesi olmuştur (Danişmend, 1971: 65; Sarıcaoğlu, 2001: 221).

Yüzyıl biterken ise, Osmanlı'nın Avusturya ve Rusya ile yaptığı savaşlarda arabuluculuk yapan, askerî ıslahatlar için teknik ve uzman desteği sağlayan ve 16. yüzyıldan bu yana Osmanlı'nın müttefiki ve dostu olarak kapitülasyon ve ayrıcalıklara sahip olan Fransa'nın Mısır'ı işgali, halktan idareye dek Osmanlı Devleti'nin genelinde infiale sebep olan hadise olmuştur. Böyle buhranlı bir çağda yaşayan şairler de olaylara kayıtsız kalmayarak dönemin atmosferini, tenkit ve yergi şeklinde şiirlerine yansıtmışlardır. Dönemine duyarsız kalmayarak toplumda yaşanan aksaklık ve sıkıntıları dile getiren şairlerden biri de -tezkire ve kaynaklarda geçmediği için bu zamana dek bilinmeyen- Hâzîm'dir.

Hâzîm ve Dîvânı

Dîvân nüshasında yer alan en geç tarihli (H. 1218) manzumesinden hareketle bu yıldan sonra vefat ettiği varsayılan Hâzîm'in dostu ve hamisi olan iki şahsa

¹ *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nde yer alan bilgilere göre; yalnızca I. Abdülhamid ve III. Selim'in 33 yıllık saltanat dönemlerinde değişen 21 sadrazamın her birinin görev süresi ortalama bir buçuk yıl kadardır (Danişmend, 1971: 64-70).

yazdığı kasideler ile *Divânı*'nda yer alan diğer tarihler dikkate alındığında, onun 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın başlarında yaşadığı söylenebilir. Bu durumda Hâzim, III. Mustafa (1757-1774), I. Abdülhamid (1774-1789), III. Selim (1789-1807), IV. Mustafa (1807-1808) ve II. Mahmud (1808-1839) saltanatlarına şahitlik etmiş olabilir. Özellikle de bu beş saltanattan I. Abdülhamid (ö. 1789) ve III. Selim (ö. 1808) dönemlerinde yaşamış olduğu muhakkaktır.

Hâzim'e dair biyografi kaynakları başta olmak üzere hiçbir kaynakta bilgiye rastlanmaz. Biyografi kaynaklarında² yer alan Hâzim mahlaslı şairler için verilen bilgiler ve bu şairlerin yaşadıkları dönemler, çalışmamıza konu olan Hâzim'in bilgileriyle uyuşmamaktadır. Hâzim'in hayatına ve kişiliğine dair bilgiler, yalnızca şiirlerinden elde edilenlerle sınırlıdır. Ailesi, nesebi, doğum ve ölüm tarihleri de bilinmemektedir.

Hâzim'in vatanından uzakta gurbette, uzun yıllar yaşadığı yer, *Divânı*'nda "Şehbâ" olarak andığı Halep şehridir. Hâzim, şiirinde de ifade ettiği üzere "birkaç gün" seyahat etme düşüncesiyle çıktığı yolculuğun, yıllarca süren bir gurbet hâlini almasından yakınır:

Fikrüm bu ki bir kaç gün idem seyr [ü] seyâhat

Seyr [ü] seferim çend sinîn eyledi gurbet (K. 14/13, vr. 16^b)

Divânı'nda, Halep'te yaşadığı dönemde orada bulunan Halîmî-zâde Kudsî Efendi (ö. 1806)³ ve Alî Efendi⁴ için kaleme aldığı "Kasîde Der-Sitâyiş-i 'Alî Efendi ez-Mevâlî-i Haleb-i Şehbâ", "Der-Sitâyiş-i Kudsî Efendi Halîmî-zâde ez-Mevâlî-i Kirâm Bâ-Pâye-i İzmir" ve "Der-Sitâyiş-i Efendi Mûmâ-ileyh Halîmî-zâde İtâla'llâhu 'omrehu" başlıklı üç kasidenin dışında herhangi bir devlet büyüğüne yazdığı başka bir kasidesi bulunmamaktadır. Devlet ricaline karşı mesafeli durduğu ve onlara karşı minnet altında kalmak istemediği anlaşılan

² Hâzim mahlaslı diğer şairlerin yer aldığı biyografi kaynakları için bk. (Esad Mehmed Efendi, 2001: 149; İnce, 2005: 274-276; İpekten vd., 1998: 203; Köksal, 2016; Mehmed Süreyya, 1996, 2: 666; Müstakim-zâde, 1928: 708; Râmiz, 1994: 64; Şeyhi Mehmed Efendi, 2018: 2928-2935; Tuman, 2001, 1: 173; Zübeyiroğlu, 1989: 236).

³ Kaynaklarda Halîmî-zâde Kudsî Efendi olarak geçmekte olup (Mehmed Süreyya, 1996, 3: 893; Tuman, 2001, 2: 827) asıl adı Mehmed'dir. Urfa ulemasından Hasan Efendi'nin oğludur. İzmir naibi ve nakipliği görevlerinde bulunmuş, Halep müftülüğünün ardından nakibü'l-eşraflığını ve Salahiye Medresesinin darü'l-hadis itibarıyla müderrisliğini yapmış, bu sırada Mısır'ın Fransız işgali dolayısıyla maiyetindeki orduyla Ordu-yı Hümayun'a katılmıştır (H. 1215/M.1800/01). Mısır seferindeki başarılarından dolayı kendisine H. 1216/M. 1801 senesinde Erzurum kazası tevcih olunmuştur (İzzet Hasan Efendi, 2009: 183-184). H. 1221/M. 1806'da Mekke kadısı olmuş ve İstanbul'a döndükten sonra aynı yıl içinde H. 1221/M. 1806'da vefat etmiştir (Mehmed Süreyya, 1996, 3: 893; Tuman, 2001, 2: 827).

⁴ Biyografi kaynakları ve arşiv belgeleri taranmasına rağmen Hâzim'in, Halep kadısı olarak Halep'e gelişini duyması üzerine kendisi için bir medhiye kaleme almış olduğu Ali Efendi'nin kimliği tespit edilememiştir.

Hâzîm'in velinimetî ve Halep'teki tek dostu, Halîmî-zâde Kudsî Efendi (ö. 1806)'dir:

Veliyyü'n-ni'metümsün dâ'imâ vird-i zebânumdur
Ziyâd olsun felek devr itdügünde ni'metüñ cânâ (K. 13/18, vr. 16^a)

Âşinâm olmadığı ma'lûmuñ
Şehr-i Şehbâda senden özge hemîn (K. 12/25, vr. 15^a)

Zaman ve yöneticilerin hallerini tenkit ettiği bir müseddesinin vasıtalarında mükerrer olarak geçtiği üzere dünyada hiçbir yerde, bilhassa uzun yıllardır yaşadığı anlaşılan Şehba'da huzur kalmadığını ifade eder:

Kanda varsañ âlem içre istirâhat kalmadı
Sıyyemâ mahrûse-i Şehbâda râhat kalmadı (Msd. 7, vr. 33^a)

Şehba'daki dostu ve hamisi olan Kudsî Efendi (ö. 1806)'ye sunduğu şiirinde, topluluğa uymaya talip olarak yöneldiği Şehba şehrinin artık gönlünde olmadığını ifade ederek;

'Aleykum bi's-sevâda râgıb oldumdı mukaddemce
Derûnumda[n] çıkupdur şimdilik mahrûse-i Şehbâ (K. 13/20, vr. 16^a)

uzun zamandır derinden özlem duyduğu ve her gitmeye niyetlendiğinde bir engelin ortaya çıktığı İstanbul'a artık gitmek istediği hususunda ondan müsaade ister:

'Înâyet-kâr Efendüm iznüñüz olursa bu demde
Kuluñ 'azm itmek ister Âsitâne savbına hâlâ
Niçe demdür Sitânbûla derûnî iştiyâkum var
Ne dem kim kasd kıldum anda bir mâni' olur peydâ (K. 13/23-24, vr. 16^a)

Divânı'nda tasavvuf ve tarikata mensubiyetiyle ilgili pek çok ipucuna rastlanılan Hâzîm için insanların hakkında ne dediklerinin bir ehemmiyeti yoktur; zira o tarikat içinde doğru yola gelmişlerdendir:

Her ne dirlerse disünler bu cihân halkı bize
Biz tarikat içre togrî râha gelmişlerdenüz (G. 166/4, vr. 81^a)

Redifi “-ımızdur Nakşbendiyye” olan yek-âhenk bir gazelinde muhibbi ve mensubu olduğu hatta ezelde hakiki sırlarının tecelli ettiği tarikatın Nakşibendiye olduğundan bahseden Hâzîm, tövbe edip Nakşibendiliğe girmiş bir mürittir:

Eger kankı tarikatden inâbet eyledüñ dirsen
Ezelden mazhar-ı esrârımızdur Nakşbendiyye (G. 301/2, vr. 103^b)

Şiirlerinde kendinden bahsettiği üzere Hâzim, ikiyüzlülüğü bilmeyen, doğruluktan şaşmayıp sözünü asla sakınmayan bir kişidir. Ancak düşman eline koz verdiğinde de aslan misali onun ciğerini/ciğerinin köşesini parçalamaktan da geri durmaz. Bundan başka sözü anlayan arif ve olgun adamlara sözü yoktur, sadakatli dostlara da sevgi ve saygısını sunmaktadır. Öte yandan âlimlerin huzurunda alçak gönüllü olup nezaket ve incelikle ağırbaşlılık gösteren bir mizaca sahiptir:

*Tehâşî eylemem aslâ riyânun neydüğün bilmem
Benümle elleşürse öyle ma'lûm ola yârâna*

*Düşerse fırsat-ı a'dâ kusûr itmeyen Hudâ 'âlim
Ciger-bendin üzerdim destüme girdükde şîr-âne*

*Sadâkat-kâr olan ahbâba rû-mâl olmadur kârım
Sözüm yokdur söz anlar merd-i kâmil ehl-i 'irfâna*

*Tevâzu'-pîşeyem erbâb-ı dâniş pîş-gâhında
Vekârî 'arz idersem iderem şol gûne hannâne (K. 17/5-8, vr. 18^a)*

Hezl söylemek mizacında olmadığı gibi kendi tercihi de değildir ancak ifadelerinden anlaşıldığı üzere muhtemelen kendisine küçük düşürücü ifadelerle hezl söyleyen birine karşı kaleme aldığı zemmiyesinde Hâzim, hezl söyleyen alçak ve cahile, sivri uçlu mızrak gibi olan dilini çekip göstererek tehdit edip, ateşler saçır:

*Zebân-ı nîze-i ser-tîzi yalman gösterüp serden
Ne âteşler saçır gör hezl-güyâ sifle nâ-dâna (K. 17/4, vr. 18^a)*

Ancak sözün güzelinden anlayan kimselere, şairlere bir kimseyi şiir ile kadh ve zemmetmek müstehcen ve ayıp geldiğinden Hâzim de şiiri nazmetmekte edepli davranmıştır. Şairin o zatın vasıflarını kadh ile ifade edecek çok sözü olsa da şairlik tabiatı edibe ve edepliye yaraşır tarzda sessizliğe bürünür:

*Te'eddüb eyledüm zâtını silk-i nazma çekmekde
Niçün kim zikri müstehcen gelür merd-i sühan-dâna*

*Dahı ta'dâd iderdim kadh ile evsâfını ammâ
Sükûta çekdi tab'um hâmesi kendin edîb-âne (K. 17/15-16, vr. 18^a)*

Hâzim, padişah ve devletin önemli kademelerinde görev yapanlara karşı çekinmeden tepkisini gösteren, onları ve toplumda aksayan durumları eleştiren yapıda bir insandır. Başka bir çalışmaya da konu olan Mısır'ın Fransızlar tarafından işgaline tepki olarak kaleme aldığı manzumesi bu yönüne örnek gösterilebilecek şiirlerinin başında gelir (Hâzim, vr. 47^a-47^b).

Şikâyet ve tenkit muhtevalı şiirlerinde, edebî seviyeyi korumaya gayret gösterse de *Dîvânı*'nda şiir dilinin müstehcenleştiği ifadeye de rastlanır. Toplum tarafından benimsenen kalıplaşmış söz öbeği olarak kullanılan “deyimsel küfür” tabiriyle karşılanan küfür türü (Vural, 2019: 38), Hâzîm'in “*Hayret-keş olup zâr idecek demler*” olarak nitelediği zamandan şikâyet ettiği şiirinde, zarif kimseler arasında meşhur söz olarak karşımıza çıkmaktadır:

*Makbûl-ı kibâr olmaga bâ'is ne sorarsaŋ
Meşhûr bu söz beynine düşmiş zurefânunŋ*

*Yâ s...dirici yâ s...ci yâ p.....nk ol
Yokdur bu kadar müftehiri şimdi kibârunŋ* (K. 15/16-17, vr. 17^a)

Hiçbir kaynakta tesadüf edilemeyen Hâzîm'in bilinen tek eseri de *Dîvânı*'dır. *Dîvân*'ın bilinen tek nüshası ise Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi Or. 1591'de kayıtlı olup 122 varaktan müteşekkildir. *Dîvân*'ın sonunda yer alan gazel nazım şekilli şiirlerin sonunda düşülen temmet tarihine göre *Dîvân*'ın tertip tarihi H. 1213/M. 1798/99'dur. *Dîvân*, nazım şekilleri açısından mütenevvi, tertip yönünden ise gayr-i müretteptir. *Hâzîm Dîvânı*; 18 kaside, 3 mesnevi, 3 terkîb-bend, 3 tercî'-bend, 1 12'li, 1 muaşşer, 1 müsemmen, 8 müseddes, 18 muhammes, 11 tahmis, 3 murabba, 406 gazel, 3 tarih, 20 mukatta, 14 rubai, 45 müfret nazım şeklindeki şiirler olmak üzere Farsça şiirler de dâhil toplam 558 manzumeyi ihtiva eden hacimli bir eserdir.

Dîvân'da sosyal tenkidi işlediği müstakil manzumeler olduğu gibi şiirlerinin arasına serpiştirilmiş tenkit unsurlarına da rastlamak mümkündür. Hâzîm, tenkitlerini gazellerin yanı sıra, çoğunlukla kaside ve musammat nazım şekilleriyle dile getirmiştir. Müstakil olarak sosyal tenkit ihtiva eden şiirleri “Der-Şikâyet-i Rûzgâr-ı Kec-reftâr-ı Bî-Karâr”, “Der-Şikâyet-i Çarh-ı Kîne-ver ü Erâzil-perver ü Nâdân-ı Ebter”, “Der-Şikâyet-i Rûzgâr-ı Bed-kirdâr” ve zemmiye türünde kendisine hezel söyleyen bir şahsa yönelik kaleme aldığı “Der-Zemmiyye-i Fûrû-mâye-i Bî-asl Câhil-i Bed-ter ü Sifle-i Ebter” olmak üzere kasideler ile; “Mu'aşşer-i Terki'b-bend Der-Şikâyet-i Rûzgâr u Der-Etvâr-ı Kibâr-ı Tebeh-kâr”, “Mu'aşşer-i Tercî'-bend Der-İnkılâb-ı Zamân u 'Azîm Kerden-i Be-vatan-ı Cân Ez-işân”, “Müsemmen-i Tercî'-bend Der-Ahvâl-i Felek”, “Müseddes Der-İflâs-ı Ehl-i Devlet ü Der-İn'idâm-ı Gayret ü Hamiyyet”, “Müseddes Der-İn'idâm-ı Râhat u Şerâhat Tercî'-bend” ve “Murabba' Der-Şoden-i Mısr-ı Kâhire Esîr-i be-Dest-i Efrenc” olmak üzere musammat nazım şekilli manzumelerdir. Bunlardan başka tahmis, muhammes, müseddes ve gazelleri arasında tenkit unsurlarına rastlanan beyit ve mısraları vardır. Hâzîm'in *Dîvânı*'nda yer alan tenkit unsuru içeren mısra, beyit ve bendler şu başlıklar altında ele alınmıştır:

Osmanlı Saltanatını ve Padişahı Tenkit

18. yüzyıla gelindiğinde, eski ihtişamını kaybeden Osmanlı saltanatı, zevke düşkün ve dirayetsiz padişahların başa geçmesiyle de alçalmaya devam eder ve bu durumun tezahürü de âlemlerin kargaşaya sürüklenerek yıkıma götürülmesi şeklinde olmuştur. Hâzım, zulme meyilli olan bir padişahın, memleketin hiçbir köşesinde, kendisini öven birini bulmasının imkânsızlığından da bahsederek saltanatı ve padişahı hicveder:

*Bilmem ki tecellîsi tahrîbe mi ekvânı
Zîrâ ki tenezzülde saltanat-ı 'Osmânî
Bir şeh ki olur zulme meyyâle anuñ cânı
Etrâf-ı memâlikde olsun mı senâ-h'ânı* (12'li III/1-4, vr. 22^b)

Bendin devamında “sifle-i nâ-dân” ile “merd-i sūhan-dân” ve “sadr-nişîn” ile “saff-ı ni'âl” terkipleri ile tezatlık ilişkisi kurarak, Padişah'ın alçak cahili en üst makama getirip sözden anlayan bilgiyi de en aşağı tabakada bırakması hususunda eleştirisine devam eder:

*Geh sadr-nişîn eyler bir sifle-i nâ-dânı
Geh saff-ı ni'âl eyler bir merd-i sūhan-dânı* (12'li III/5-6, vr. 22^b)

Hâzım'ın başka bir şiirinde daha padişahın zalimliğine karşı ağır eleştirilerini çekinmeden ifade ettiği görülür. İslam ülkesinde yani Osmanlı Devleti'nde meydana gelen kargaşa ve yıkımların sebebi Padişah'ın halka uyguladığı zulümdür. Bu zulümle halk, sabah akşam yürekten feryat edip inlemektedir. Ülkenin her tarafında olaylar baş göstermekte olup din ehli için sığınılacak bir yer de kalmamıştır. Dünyanın hiçbir yerinde huzur kalmadığı gibi bilhassa Hâzım'ın yaşadığı Halep şehrinde de rahat ve huzur namına bir şey kalmamıştır:

*Milket-i İslâmı tahrîb itdi zulm-ı pâdişâh
Subh u şâm eyler re'âyâ cân [u] dilden âh vâh
Her taraftan zâhir olmakda havâdis kıl nigâh
Dikkat itdüm ehl-i dîne kalmadı cây-ı penâh
Kanda varsañ 'âlem içre istirâhat kalmadı
Siyyemâ mahrûse-i Şehbâda râhat kalmadı* (Msd. 7/II, vr. 33^a)

Toplum düzenindeki bozulma, en alt tabakadan en üst tabakaya kadar kendini gösterir. Yapılan işlerde toplumun menfaati değil şahsi menfaatler ön planda tutulur. Bendde, Padişah'ın halkın menfaatini düşünerek birlik ve beraberlik içinde dürüst davranmadığı görüşü hâkimdir. Dikkatle bakıldığında dünyada dilenciden taç ve taht sahibi padişaha varıncaya dek kimse özü sözü bir ve tutarlı değildir. Yapılanlar ya zararı bertaraf etmek için yahut menfaat devşirmek içindir. Lütuf ve iyilikte bulunurlarsa da bunu çıkar maksadıyla

yaparlar. Bu çağda lütuf/gayret yok olmuş ancak yazısı kalmış, mert ve iyilikseverler yok olmuş, cömertlik ve ihsanı umacak kimse kalmamıştır:

*Dikkat it eyle nazar dünyâda kimdür yek-cihet
Tâ gedâdan kıl nazar varınca sâhib-tâc [u] taht
Def-i zarr içündür itlâfı ye cerr-i menfa'at
Lutf iden iderse de eyler li-ecli'l-maslahat
Resmdür kalmuş fekat devrânda himmet mün'adim
Kimden umarsın kerem ehl-i mürüvvet mün'adim* (Msd. 6/III, vr. 32^a)

Her yerde fitne ve karışıklıkların çıktığı bir toplumda huzur ve rahat da kalmamış, İslam devletinde yani Osmanlı'da güç ve kuvvet yok olmuş; duası kabul edilen, keramet sahibi Hz. Süleyman'ın veziri Âsaf (Harman, 1991) misali din sahibi bir vezir kalmamıştır. Anlaşılan devlet tersine dönmüş, eski heybeti ve ihtişamı kalmamıştır:

*Fitneler yer yer zuhûr itdi şerâhat kalmadı
Devlet-i İslâmda hergiz metânet kalmadı
Bir vezîr-i Âsaf-ı sâhib-diyânet kalmadı
Gâlibâ 'aks olmada devlet mehâbet kalmadı* (Msd. 7 III/1-4, vr. 33^a)

Hâzim, doğrudan III. Selim (ö. 1808)'e hitap ettiği ve ona yönelik tenkitlere yer verdiği şiirinde, Osmanlı Devleti'nin eski gücü ve itibarından eser kalmadığını vurgular. Bu şekilde devam ederse pek çok evin barkın yıkılacağı ve topraklarını kaybetmeye devam edeceğini belirterek Padişah'ın gayretinin yetersizliğine bir tepki ve ikaz mahiyetindeki ifadeler yer verir:

*Mahv olup nâm u nişân-ı devlet-i 'Osmâniyân
Böyle kalursa harâb olur dahı çok hânümân
Gayret it Allâh için İslâma şâhum el-emân
Pâdişâhum hayf elden gitdi Mısr-ı Kâhire
Yog-iken iklim-i sâ'irlerde dengi devletüñ
Yaralandı câme-i nâmûsı nengi devletüñ
Var iken etrâf [u] eknâf içre şân [u] şevketüñ
Pâdişâhum hayf elden gitdi Mısr-ı Kâhire* (Mrb. 2/I-II, 47^a)

Mevki ve Makam Sahibi Devlet Ricalini Tenkit

Devrin makam ve mevki sahipleri de Hâzim'in eleştirilerinden nasibini alır. Yine devirden ve devrin tavrı bozulmuş seçkinlerden yakındığı mütekerrir 12'lide,⁵ ejder nefesli olarak nitelendirdiği hâkimlerin adaletsizliğine gönderme

⁵ *Dîvân*'da "Mu'aşşer-i Terkîb-bend" olarak geçen şiir, her biri on iki mısradan oluşan onikili (12'li) olarak adlandırılan musammat nazım şekilli şiirdir (Kurnaz ve Çeltik, 2013: 358-361).

yaparak zulüm ve adaletsizliklerinin yakıcı etkisiyle bütün âlemi yakıp tutuşturduklarından bahseder:

Bir devrde geldün kim hükkâmıdur ejder-dem

Her yer dem-i germinden yanup tutuşur 'âlem (12'li I/5, vr. 22^a)

Atamalardaki liyakatsizlik sonucu mayası bozukların bütün makamları zapt etmesini kurdun koyun sürüsüne çobanlık etmesine benzeten Hâzim, bu akılalmaz ve haksız vaziyet karşısında çaresizce ve iştiyakla ilahi müdahalenin gelişini gözlemektedir:

Zabt itdi fûrû-mâye aldı ele meydânı

Her kankı yerün bir kes olmuşsa nıgeh-bânı

Sankim reme-i şâte gürg itmede şübânî

Kandasın eyâ kanda ey gayret-i Sübhânî (12'li III/7-10, vr. 22^b)

Tartışma ve çekişme ile kendini kurtarmaya çalışmak faydasızdır. Liyakatsizlerin söz sahibi olduğu bir toplumda da “her meydanın insanları” vardır. Bu zamanda meydanı ele geçirenler, alçak ve değersiz kimselerdir ve onların söz sahibi olduğu bir toplumda artık endişelerden uzak ve sükûn içinde olmak imkânsız bir hâldir:

Kendiñi tahlîse [sen] sa'y eyleme bahs ü cidâl

Bu meseldür söylenür Li-küllî meydânen ricâl

Hep fûrû-mâye olanlar şimdi sâhib-kîl ü kâl

Şimdiden soñra dilâ âsüdelik emr-i muhâl (Msd. 7/IV, vr. 33^a)

Hâzim, toplumda cahiller ile ariflerin konumuna ve içinde buldukları aksi duruma karşı tepkilidir. Alçak ve cahil kişiler, talihlerinin yaver gitmesi sayesinde toplumda yükselip meşhur olmalarıyla halka karşı övünürken arifler, vahdet köşesinde bir başlarına kalmış ve inci kıymetindeki sözlerinin itibar görmeyişiyle toplumundan dışlanmış vaziyettedirler. Böylesine bir yozlaşmanın yaşandığı zamanda adamlık/cömertlik ile şeref ve haysiyet sahipleri/cömertler yok olmuş, iyilik ve cömertlik umacak kimse kalmamıştır:

Kanda kim bir sıfle-i nâ-dânı gördüm nâm-dâr

Tâli'i olmuş müsâ'id halka eyler iftihâr

Ehl-i 'irfân gûşe-i vahdetde tenhâ hvâr zâr

Dür-nisâr itse dehânından kim eyler i'tibâr

Resmdür kalmış fekat devrânda himmet mün'adim

Kimden umarsın kerem ehl-i mürüvvet mün'adim (Msd. 6/V, vr. 32^b)

Hâzim; soysuz, cahil ve rezilleri besleyen felekten şikâyet ettiği kasidesinde “bed-ter”, “har-ı lâ-yefhem”, “fehmi kec”, “tab'ı sakîm”, “tavr[ı] bed”, “meşrebi bed”, “kendüsi mel'ûn” gibi vasıflara sahip olan zamanın alçak, işe

yaramazlarının köşebaşlarını tutmuş olmasına ve zamanının yozlaşmış toplumsal yapısına dair eleştirilerini ifade eder. Hâzim'in eleştirilerine hedef olan toplumda arifler, başa geçmiş ahmak eşeklerden merhamet dilenir, ahmak kimseler ise kavrayışının eğri, karakterinin bozuk olduğundan bihaber olup herkesle münakaşaya girişir. Toplum da nerede tavrı, karakteri kötü, lanetli varsa ona tazim eder. İyi ile kötüyü dahi ayırt edemeyen iğrenç kimsenin işleri hâle yola koyulurken aklı başında, ilim ve hüner sahibi kimselere pek çok zehirli kaza oku atılır. Zira nizam ve gelenek kaidesinin mayası bozuktur:

*Niçe bed-ter har-ı lâ-yefhem oturmuş sadra
Niçe dâ-nâ-dil olan andan ider istirhâm*

*Fehmi kec tab'ı sakîm olduğunu bilmez de
Gösterür her kes ile bahs [ü] cidâle ikdâm*

*Tavr[ı] bed meşrebi bed kendüsi mel'un ebed
Nerde var ise iderler aña ta'zîm-i kuyâm*

*Agdan karayı fark eylemeyen mekrûhuñ
Virilür dikkat-ile silk-i umûrna nizâm*

*[Üzre] âgaştesi hûn-ı cigerüñ kâmiller
Atılır kavs-i kazâdan niçe mesmûm sihâm*

*'Akla hayret virecek dagdagadur bunlar hep
Ki fûrû-mâye durur kâ'ide-i resm [ü] nizâm (K. 16/10-15, vr. 17^b)*

Merkezde zayıflayan devlet otoritesinin etkisi eyaletlerde de kendini gösterir. Bilhassa 18. yüzyılın yarısından sonra taşradaki otorite boşluğundan istifade eden ayanlar, üstünlüklerini kabul ettirerek kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederler (Mert, 1991: 196). Hâzim, Nâbî'nin gazeline yaptığı tahmiste, ayanların halka hizmet etme, halkın ihtiyaçlarına cevap vererek yardımcı olma görevlerini yerine getirmediklerini ima ederek onların bu kayıtsız tavırlarını tenkit eder:

*Bilmem tehî mi haffesi ehl-i mürüvetün
İtmez 'ilâc zahmına erbâb-ı hâcetün
Taltîf iken meziyyeti a'yân-ı devletün
Der-mândesiz ne lezzeti var şân [u] şevketün
Rûyını baklavanuñ ağardır nişesteler (Thm. 10/V, vr. 45^b)*

Hâzim, düzenin bozulduğundan ve eski nizamın kalmadığından yakındığı mısralarda devrin tüm mayası bozuk ve soysuz kimselerinin “ayan” olarak devletin başköşelerine yerleştiğinden bahseder:

Bozuldı nizâmından evvelki degül devrân

Her kanda fûrû-mâye var-ise olup a'yân(12'li II/1-2, vr. 22^b)

III. Selim (ö. 1808)'e seslenen Hâzim, yöneticilerde yiğitlik, ayanlarda cömertlik ve koruyuculuk, padişahta ise gayret kalmadığını, nazik üslubunu koruyarak ifade eder:

Bilmezem ser-kârda sâhib-i fütüvvet kalmadı

Bilmezem a'yân-ı devlet içre himmet kalmadı

Bilmezem şevketlü şâhum sende gayret kalmadı

Pâdişâhum hayf elden gitdi Mısr-ı Kâhire (Mrb. 2/V, vr. 47^a)

Toplumun içinde bulunduğu çürümeyi, zıtlıklar üzerinden tariz eden Hâzim, bu zamanın ileri gelenlerine cömertlik atfedilmesinin yalandan ibaret olduğunu, esasında lütuf ve keremin yok olduğunu, zulüm ve eziyetin ise her an hazır bulunduğunu ifade eder:

Şimdi eşrâf-ı zamâne kerem olmuş isnâd

Mün'adim lutf u kerem cevr ü sitem hâzırdur (G. 75/4, vr. 65^a)

Dönemin Siyasî Aksaklıkları İle İlgili Tenkitler

Dîvân'da müstakil bir şiir olarak yer alan siyasî tenkit temalı eser, "Murabba' Der-Şoden-i Mısr-ı Kâhire Esîr-i be-Dest-i Efrenc" başlıklı murabba nazım şeklindeki manzumedir. 18. yüzyıl biterken ve 19. yüzyıla girerken yaşanan dönemin en önemli siyasî ve tarihi hadisesi olan Fransa'nın Mısır'ı işgali karşısında devlet yönetimini, padişahı ve vezirleri ağır eleştirilerle hicvetmiştir. Bahse konu olan manzume, başka bir makalenin konusu olduğundan, burada yalnızca siyasî aksaklıkları ve bunlar sebebiyle yaşanan kargaşayı ifade eden mısralara kısaca yer vermekle yetinilecektir.

Hâzim'in "*Cem' [ü] tertîb-i sipâh itmekde ihmâl eyledi*" şeklindeki mısraı, Fransızların Mısır'ı işgal ettiği ilk dönemde görevde olan Sadrazam İzzet Mehmed Paşa (ö. 1812)'nin bir dizi ihmalkârlığı ve müdahalelerde gecikmesi dolayısıyla ordunun da tertibini aksattığı gibi Mısır'ın geri alınışını geciktirdiğini ifade eder. Yine aynı şiirde yer alan "*Oldı Efrencüñ elinde niçe biğ İslâm esîr*" ifadeleri, bilhassa işgalin ilk safhalarında doğru diplomatik ve askerî strateji ve hamleler geliştiremeyen Osmanlı Devleti'nin, yüz binlerce asker ve halkın esir düşmesine veyahut şehit olmasına yol açtığını ifade ederek sistemdeki aksaklıkları gözler önüne serer.

İşgalin ve merkezî yönetimdeki siyasî zafiyetlerin yol açtığı karışıklık ve kargaşa, halk arasında da günden güne artmış ve Osmanlı'nın diplomatik ve askerî acizyetlerinden istifade eden Fransızlar, Mısır sahillerini kolayca bir bir ele geçirmiştir:

*Halk içinde gûn-be-gûn artmaddur şûr [u] şegab
İtmede kâfir gulûv her dem sevâhil gitdi hep* (Mrb. 2/VIII/2-3, vr. 47^b)

Adalet Sistemini Tenkit

Adalet, toplumda düzen ve intizamı tesis ederek toplumu bütünleştiren en önemli erdemlerden biridir. Ancak bu değerın ortadan kalkması, toplumda huzursuzluk ortamı oluşturarak ahlaki ve sosyal çöküşü de beraberinde getirir. Şiirde, adaletin toplumda bir değer yargısı olmaktan çıkıp sadece surette kalmasının sebebini, namert kimselerin işlerin başına geçmesine bağlayan Hâzım, artık dünyada şefkat hasletinin gasbedildiğini, ateşe teşbih edilen zulmün kıvılcımlarının da etrafa saçılmakta olduğunu ifade eder ve liyakatsiz kişilerin yönettiği toplumdaki adaletsizliğin yol açtığı bozulmayı gözler önüne serer:

*Ser-kâr-ı umûr oldu şimdi birezin hîzân
Resmin görürüz ancak ‘adlûn fekat ey yârân
Zulmûn şereri yer yer olmakda hele rîzân
Dünyâdan olup meslûb şefkat didüğü el-ân* (12’li II/3-6, vr. 22^b)

Adalet güvencesi ülkeden uzaklaşmış; emirlerin elinde, hiçbir hükmü bulunmayan boş bir sözleşmeye dönmüştür:

*Emân-ı ‘adl ise dâr u diyârdan mehcûr
Tehî mukâvele olmuş siyâdet⁶ ehlinde* (G. 300/2, vr. 103^b)

Ahlaki Değerlerin Çöküşünü Tenkit

Doğru yolda olan dürüst ve namuslu kişinin başı her zaman derttedir. Bu zamanda emanete riayet etmenin değeri kalmamıştır ve Hâzım, bu duruma karşı tariz yaparak; insanlık meclisinin dostu olmak ve başını dertten kurtarmak isteyenlerin ya toplumun âdetlerinden şaşmaması gerektiğini ya da tüm sıkıntılara rağmen dürüst olma âdetinden vazgeçmemesi gerektiğini ifade eder:

*Dem-â-dem müstakîmûn başı kurtulmaz felâketden
Zamâne içre râyic kalmadı safd-ı emânetden*

⁶ Kelime, ‘seyyitlik, beylik ve efendilik’ anlamlarına gelip siyâdet ehli, Hz. Peygamber’in soyundan gelenler ve nakibü’l-eşraflar için de kullanılan bir ifadedir (Pakalın, 1993: s. 237; Uzunçarşılı, 2014: 167-177). Peygamber soyundan gelen seyyit ve şeriflere siyâdet berati ve hücceti verilirdi. Osmanlı’da seyyit ve şeriflere gösterilen hürmet ve ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen kimselere, maiyetini çoğaltmak arzusunda olan nakibü’l-eşraflar tarafından rüşvet mukabilinde sahte nesep şeceresi düzenlendiğinden siyâdet ehline eskisi kadar hürmet ve itibar gösterilmez olmuş, siyâdet ehlinin senetleri hükümsüz birer belge haline gelmiştir (Uzunçarşılı, 2014: 177). Beyitte bu duruma da işaret edilmektedir.

Nedîm-i bezm-i ins olmak dilerseñ şaşma 'âdetden (Mhm. 10/I/1-3, vr. 38^b)

İnsanların sahip olması beklenen önemli ahlaki meziyet ve erdemlerden biri olan cömertlik, unutulmuş eski bir hikâyeye misali lütuf sahiplerinde dahi ne ismi ne de cismiyle hiçbir şekilde kalmamıştır:

Sehânuñ ismi degül resmi kalmadı hergiz
Hikâye-i kühen oldı 'inâyet ehlinde (G. 300/3, vr. 103^b)

Hâzım, ahlaki değerlerin yozlaştığı toplumu eleştirmesinin ötesinde şahit olduğu tablo karşısında da yaşadığı hayreti gizlemez. Zira toplumun ahlaki ve manevi yönden yükselişinin anahtarı olan hikmet ve deruni ilim sahibi ariflerin, toplumda ilim ve irfan kumaşını satacağı, bu değere rağbet edecek cömert huylu bir insan da kalmamıştır:

Kime satsun ehl-i 'irfân ma'rifet kâlâsını
Hâzımâ hayrettedür <bir> merd-i kerem-hû kalmamış (G. 189/5, vr. 84^b)

Hâzım'ın selin yıkıcılığına benzettiği zevk ve eğlenceye düşkünlük ve cehalet gibi ahlâk-ı zemîmeler, dünyayı harap etmiş ve insanlarda utanma ve edep duygusu hiç kalmamıştır:

'Âlemi seyl-i sefeh kıldı harâb
Nâsda kalmadı hiç şerm ü edeb (G. 24/4, vr. 56^b)

Müslümanlar, kardeştir ve kardeşliğin temel şartı her zaman din kardeşlerine iyi niyet beslemektir. İnsanları kusurları sebebiyle ayıplamak İslam'a uygun bir davranış değilken bu zamanda insanları kınamak ve çekiştirmek toplumda yaygın bir değer halini almıştır:

Uhuvvet şartı dâ'im ehl-i dîne hüsn-i zann itmek
Degül İslâma lâyük kimseyi ta'yîb-i şeyn itmek
Belî şâyân-ı şâyî' şimdi halkı fasl [u] zemm itmek (Mhm. 10/II/1-3 vr. 38^b-39^a)

Toplumda meydana gelen ahlaki çöküşle birlikte cömertlik, gerçek dostluk ve sadakat gibi değerler de yok olmuştur. Mevki ve makam yahut zenginlik sahibi kimseler iflâsa yüz tutmuş, hakikatli bir devlet adamı olma nitelikleri yok olmuştur. Yaşanılan zamanda, insanlar arasında gerçek dostluk ve sadakat yitip gitmiştir. Böyle bir toplumda da kimseden milletini, yurdunu ve şerefini koruma gayreti ve vatanperverlik beklenemez:

Tutdı yüz iflâsa şimdi ehl-i devlet mün'adim
Cüst [ü] cû kıldum Benî Âdemde hullet mün'adim

Öyle bir devr içre kaldık kim sadâkat mün'adim
Kimseden gel itme ümmîd-i hamîyyet mün'adim (Msd. 6/I/1-4, vr.
32^a)

Şahısların Mizaç ve Davranışlarını Tenkit

Hâzim de insanların genel kanaati doğrultusunda insanın yaratılıştan gelen mizacının değişmesinin imkânsıza yakın olduğu ve aksini düşünmenin yersiz olacağı görüşündedir. Nasıl ki saf ayarda altın kirli suya düşmekle saflığını yitirmezse zaten alçak ve soysuz yaratılıştaki birine de içinde bulunduğu zelillik ve aşağılık durumdan hâlel gelmez. Aşağılık kimseler her ne kadar arif görünse de sınıdıkları vakit kıymetleri olmadığı anlaşılır. “Fürû-mâye”, “edânî” ve “hîzâne” meşrebe sahip olan münasebetsiz, çirkin kimselere minnet edip baş eğmeyen Hâzim, toplumda namertçe hareket eden bir insanın kimseden takdir ve iltifat göremeyeceğini de ifade eder. İnsanların hepsi mükemmel oldukları zehabına kapılsa da binde birinin dahi hüner sahibi olmadığı bir gerçektir:

*Zer-i hâlis-ıyâr çirk-âba düşmekle keder gelmez
Fürû-mâye olan dâ'im mezelletle keder gelmez*

*Edânî her ne dehlü ehl-i 'îrfân olsa da andan
Mihekke urşan anı zerre dehlü mu'teber gelmez*

*Tekellûf ber-tarafdur nâ-sezâyâ ser-fürû kılman
Ki hîzâne revîşden âdeme hüsn-i nazar gelmez*

*Ne mümkündür mürüvvet şol denî şahs-ı muhannesden
Habâsetle mülevvedür ki andan kerr ü fer gelmez*

*Bu meşhûr [bir] meseldür bir binâ bil virse hayr itmez
Miyânın kuçdıran kesde sadâkatde eser gelmez*

*Cihânun zîr ü bâlâsın mukaddem cüst [ü] cû kıldum
Hakikatde bakılsa kıymeti bir kıl kadar gelmez*

*Kemâlât iddi'âsında kamu eşhâs ey Hâzim
Ve-lîkin içlerinde biñde bir sâhib-hüner gelmez (G. 171, vr. 81^b)*

Önceleri iyi yahut kötü, insanların mizacının yaratılıştan geldiği ve değişmeyeceği fikrine sahip olan Hâzim, zaman içinde mizaçlarının değiştiğine de epey şahit olmuştur:

*Cibillîdür tabî'at şahs[ın]a ger nîk ü bed dirdim
Ve-lîkin inkılâbını zamâne içre çok gördüm (Mhm. 10/III/1-2, vr. 39^a)*

Hâzım'ın insanlarda eleştirdiği bir diğer tavır da avamı ve seçkini ile dünyadaki insanların bir kimsenin noksanını fark ettiklerinde, üzerine vazifeymişçesine fetvaya başlama sevdasıdır:

*Bu dehrün hâs u 'âmı mübtelâdur hep bu sevdâya
Eger noksânuna vâkıf olursa başlar iftâya* (Mhm. 10/IV/1-2, vr. 39^a)

Devrindeki insanların artık din uğruna gayret göstermemesi de *Hâzım Dîvânı*'ndaki bir diğer eleştiri sebebidir. Bu devrin akıllısı da delisi de hep birden hayret içindedir. Zira din uğruna gösterilen gayret dünyada tamamıyla yok olmuş, bundan böyle safa mevsimi de geçmiştir; burada artık huzur bulmayı ummak gerçeğe ilgisi olmayan boş fikre kapılmaktan başka bir şey değildir:

*Yek-cihet hayretde bu devrün cünûn [u] 'âkılı
Gayret-i dîniyye kalkmışdur cihândan hâsılı
Geçdi hengâm-ı safâ kalmadı ey cân bülbüli
Eyleyüp ümmîd-i râhat kılma fikr-i bâtili
Kanda varısa 'âlem içre istirâhat kalmadı
Sıyyemâ mahrûse-i Şehbâda râhat kalmadı* (Msd. 7/III, vr. 33^a)

Dîvânı'nın bütününde insanların geneline dair eleştirilerde bulunan Hâzım'ın *Zemmiye*'sinde ise husumetli olduğu anlaşılan şahsa yönelik eleştirileri söz konusudur. Hâzım, “kahbe cingâne” ifadesiyle muhatabının şahsiyetini hedef alarak onun kötü hal ve karakter özelliklerini ağır ve sert ifadelerle hicveder. O kimse, daha önce hiç görülmemiş şekilde şeytana dahi dalavere ve hileyi öğreten ikiyüzlü bir hilekâr; kendisi daha önce benzeri gelmemiş ve gelmeyecek şekilde alçak, mizacı alçak, namert; tavrı, her hali namertçe olan aşağılık biridir. Bilgiçlik taslayan ancak hem ibarelerden hem de söz ve manadan anlamaz bir zırcahil, şan sahibi itibarlı bir adama azıcık bağlanmakla kibarları taklit edebileceği zannına kapılan bir kusurludur:

*Görülmiş mi bunun gibi mürâyî böyle bir zerrâk
İder ta'lim mekr ü hileyi her bâr şeytâna
O dehlü mübtezel kim misl-i mesbûk olmadı olmaz
Ki zâtı hîz tab'ı hîz cümle tavrı hîzâne
Belî da'vâsı çok lîkin yarılma karnı cim çıkmaz
Ne fehm eyler 'ibârâtı ne bilür lafz [u] ma'nâ ne
Gör ol ma'yûbı kim zu'munca taklîd-i kibâr eyle
Ki cüz'î intisâb itmek ile bir merd-i zî-şâna* (K. 17/10-13, vr. 18^a)

Hâzım, hikemî üslubun öncüsü Nâbî'nin “-âna yer kalmaz” kafiye-redifli gazeline yazdığı tahmiste yine devrin ileri gelen zenginlerinin ilim adamlarına

yönelik tavrını eleştirerek; “Şehrin ileri gelenlerinin ağzına aşağılık kilidi vuruldu. Âlim adamın ona işi düşerse (ağzından) “Evet” veya “Hayır” çıkıncaya kadar sana kan yutturur/eziyet çektirir.” ifadelerine yer verir:

*Uruldi kufl-ı denâ'et femine a'yânun
Çıkınca lâ vü ne'am saña yutdurur kanun
Düşerse maslahatı aña merd-i d[â]nânun
Garîb zulmeti var ağniyâ-yı devrânun
Lisânla toyurur âb [u] nâna yer kalmaz* (Thm. 11/III, vr. 45^b)

Hâzim'in beyitlerinde avamın ve ehl-i hevânın âlimlere ve zariflere tavrı eleştiri konusudur. Mizacı itibarıyla nezaket yoksunu ve kaba olan cahil halk, tabiatının aksi olması sebebiyle karşılığında edep ve erkâna riayet ederek çıkan zarif kimselere karşı nefret besler. Yine nefsin arzularına uyanlar, konuşmasında fasih olan, doğru ve düzgün konuşan bir adamın sözlerine alaka göstermez:

*Âdâba murâ'ât iderek gelse huzûra
Bi'llâhi yine nefret ider tab'ı 'avâmun
Mantıkda fasîh olsa da her çend bir âdem
Gelmezse sezâ sem'ine bir ehl-i hevânun* (K. 15/11-12, vr. 17^a)

Hâzim, fakirlik ve yoksulluğa sabrederek tevekkül ve kanaat sahibi olmayı salık verdiği nasihatname türündeki muaşşerinde, dünyada fakirleri/dervişleri arayıp bulup onlara lütuf ve ihsanda bulunacak himmet sahibi bir merdin kalmamasını eleştirir. Yine bu zamanın zenginlerinin tavrını eleştirerek onlardan sadece zulüm ve haksızlık geleceğini ifade eder. Böyle bir toplumda da kişiye düşen; onur ve haysiyetini koruyarak toplumdaki el etek çekmek, kendi âleminde yaşamak ve yumuşak/yağlı lokma uğruna her aşağılık kimselerin minneti altına girmeyerek suçluluk duygusuna kapılmamaktır. Yokluk içinde olmak, insanlara minnet etmekten iyidir:

*Kalmamış aslâ cihânda şöyle bir merd-i himem
Ehl-i fakri arayup bulup kıla lutf [u] kerem
Bu zamânun ağniyâsından olur ancak sitem
Hırkañı çek başuñ kim şimdi ol durur ehem
Lokma-i çerb için olma her denîye müttehem
Halka minnet eylemekden yeg durur olmak 'adem* (Mşr. 1/VI, 1-6, vr. 24^b)

Toplumdaki cahillerin tavrını eleştirdiği mısralarda Hâzim, onların yanlarında birkaç dinar ve dirhem bulunmasına yani zenginliklerine güvenerek her nerede olurlarsa olsunlar cehaletleriyle kibirlendiklerini ifade eder:

*Her kanda [ise] câhil cehliyle tekebbürde
Yanında bulunmakla bir kaç dîrem ü dînâr* (12'li, V/7-8, vr. 24^b)

Dîvân'da, zamane insanların eleştirilen bir başka tavrı da rağbeti ahlak, ilim ve fazilet sahibi olan kâmile değil, cahile göstermeleridir. Rağbet gören cahilin karakteri bozguncu, münafık/ikiyüzlüken görünüşü dostanedir. Zaten çok defa insanların tavrının namert olduğunu görürsün. Neticede insan için önemli olan takva değil, kendisi hakkında gönül ehli, arif denmesidir:

*Rağbet istersen kemâl ehline yok nâ-dânadur
Sîreti müfsid münâfık sûreti yârânedür
Ehl-i dil dînsün hemân n'olursan ol takvâ nedür
Ekseriyyâ nâsa baksan tavr hep hîzânedür* (Msd. 6, II/1-4, vr. 32^a)

İnsanların hoş olmayan tavır ve üslubu, onlara beddua etmesine sebep olacak kadar Hâzim'in tahammül sınırlarını aşmıştır, karakteri ve tavrı bozuk insanlardan bahsetmek dahi vakit nakdini boş yere harcamaktan başka bir şey olmasa da Hâzim bunu ifade etmek durumundadır:

*Usandum tavr [u] tarz-ı nâsdan Allâh cezâ vîrsün
Fekat itlâf-ı nakd-i vaktdür ammâ ki ma'zûram* (G. 238/2, vr. 92^b)

Nihayetinde Hâzim, zamane insanların pek çok alçağını görmüş, ahbap ve dostlarından dahi sakınıp uzak durmuştur; ancak insanların hepsinden uzak yaşamaya kabiliyeti olmadığı gibi onlarla kaynaşmaya da dermanı yoktur:

*Tecennüb eyleyüp ahbâb u asdikâdan biz
Zamâne merdûminün niçe siflesin gördük* (G. 212/4, vr. 88^a)

*Halkdan 'uzlete liyâkat yok
İhtilât eylemede tâkat yok* (G. 205/1, vr. 87^a)

Felek ve Zamandan Şikâyet

Eğri gidişle şöhret bulan felek, temiz soylulara sayısız cefa çektirirken namert tabiatlı olanları itibarlı ve meşhur yapmakta ve bu devrin çarkının aksine dönmesi bedene ızdırap vermektedir. Hâzim ise devrindeki bu olumsuz gidişattan kaynaklanan perişan ve hüzünlü halini mutribin terennümü ve şarapla dağıtmak ister:

*Kec-revlik ile buldı felek [devri] iştihâr
Pâk-i nijâde kılmadadur cevri-bî-şümâr
Hîzâne-tab' olanları itmekde nâm-dâr
Dönmez tabî'at üzre bu dülâb-ı rûzgâr
Def-i harâret itmege âyâ nedür medâr
Cisme sirâyet itmedin endire rûzgâr*

Mutrib terennüm eyle getür sâkiyâ şarâb

Devr-i zamâne kılmadadır hâlimüz harâb (Msm. 1/III, vr. 25^a)

Aşağılık kimselerin ediplerin yerini almasını feleğin eğri gidişine bağlayan Hâzim, çaresizlik ve sitemle bunun sebebini bilmek ister. Cahiller, cehalet ile başköşeye geçerken âlimlerin kıymeti derece derece indirilmektedir. Zarif kimselerin sureti dahi kökünden kazanmış, zarafet taklit edilemez durumdadır. Bu zamanda sözü makbul olanlar, her şeyi bilen âlimler değil; en adi ahmaklardır. Bir kimse ilim ve irfanda Platon, bilgide Aristo olsa da zamane insanların ilgi ve saygısını görmez:

Bilsem ne durur bâ'is-i kec-revligi çarhuş

Pest-pâye ile aldı yerini üdebânuş

Câhiller ider cehl ile sadra tasaddur

Tedricle tenzilde kadri 'ulemânuş

Şâyeste midür eyleye taklîd-i zarâfet

Hakk oldu yeriyle hele resmi zurefânuş

'Allâme de olsañ ne kadar kadriñi bilmez

Matbû'a durur kavli eñ ednâ süfehânuş

Dânişde Felâtûn u me'ârifde Aristo⁷

Girmez gözine olsa da ebnâ-i zamânuş (K.15/2-6, vr. 16^b-17^a)

Hâzim, arif ve kötü huylu cahillerin toplumdaki vaziyeti ve konumlarını karşılaştırmak suretiyle durumun vahametini ortaya koyarak zamanına tanıklık eder. Arif, ızdırap ve kedere müptela; kötü huylu, ahlaksız kişi zevk ü safadadır. Gönül ehli olan ariflerin azığı, ciğer kanı; cahillerse ganimet sahibi olmuştur:

Mübtelâ derd ü gama dâñâ-dil

'İyş u 'işretde durur bed-meşreb

Tu'mesi hûn-i ciğer ehl-i dilün

Cühelâ muğtenim olmuş ne 'aceb (G. 24/3, 6, vr. 56^b)

Bu zamanda feleğin rağbeti alçak tabiatlı kimseye, refah ve rahatlık ise utanılacak hal ve hareketlere sahip alçak ve soysuzlardadır. Bu halde düzgün ve güzel sözlü kâmillerin gönlü yaralanmış, acı ve keder içinde kalmıştır:

Denî-tab'a dur[ur] ikbâli şimdi gerdûnuş

Refâhiyet ise Hâzim rezâlet ehlinde (G. 300/5, vr. 103^b)

⁷ Metinde "اراسطو" şeklinde geçmektedir.

Müsâ'id olduğu-içün zamâne siflere

Sühan-ver ehl-i kemâlün bagrı hûn olmuş (G. 185/5, vr. 84^a)

Gerçekten de şimdi, bu zamanda büyük devlet adamları kalmamış, biraz soysuz tabiatlı kimseler ortaya çıkmış, meydan onlara kalmıştır:

Ekâbir kalmadı şimdi zamâne içre gerçekden

Birez ibnî-tabî'atlar çıkupdur şimdi meydâna (K. 17/14, vr. 18^a)

Şimdi, eşek tabiatlı olarak nitelenen kimseler başa geçerken zarif ve akıllı adamların yatacak yeri Hz. Yunus misali balık olmuştur. İlim, fazilet ve hüner sahibi olan kâmillere rağbet gösterilmediğinden yalnızlık köşesini tutmuşlar ve toplumdan uzaklaşmışlardır:

Tasaddur itme[de]dür har-tabî'at-âne şimdi

Lebîb-i merd-i edîb h'âb-gâhı nûn olmuş (G. 185/2, vr. 83^b)

Rağbet olmadıçün kâmiller

İnzivâya çekilüp gitmiş hep (G. 24/5, vr. 56^b)

Ar ve namusun kalmadığı şimdiki zamanda ve toplumda, kusursuz şekilde etkileyici konuşan edipler cezalandırılırken her devrin adamı olanlar, bilhassa seçkin aileden gelenler nimetlere gark edilmektedir. İlim ve irfan sahipleri değersiz bir kumaş misali kıymetsiz görülüp rağbet görmemektedir. Bu zamanda izzet ve itibarı devrin adamlarına (itibarsızlara) yapmalısın yoksa cömertlik sahipleri gibi gönlü tok olanlar, dünyanın azıyla çoğuyla ilgilenmez, dünyalık mevki ve makama, itibar görmeye tamah etmezler:

Kâmil-'ıyâr merd-i sühan-ver nikamdadur

Zâtı vü zamânı bellü olanlar ni'amdadur

Bâzâr kâsid oldı kaldı alınıp satılmadan

Kâlâsı ehl-i ma'rifetün kadr-i kemedür

Nâmûs u 'âr kalmadı şimdi zamânede

Ben bildüğüm yok olsa diyâr-ı 'ademedür

İbn-i zamâne olaña ola 'izz ü rif'atün

Yoksa semâhat ehli ne bîş ü ne kemedür (G. 111/1-4, vr. 71^b)

Hâzim, cahillerin sadarete/sadrazamlıkta hüküm sürdükleri bu zamanda artık imareten talebi, ricayı kesmeyi salık vermektedir:

Bir dahı 'imâretten kat' eyle temennâyı⁸

Nâ-dân sadâretde kılmakdadur icrâyı (12^{li}, IV/5-6, vr. 22^b)

⁸ Nüshada "temennâni" şeklinde yazılan kelime, redif icabı "temennâyı" şeklinde değiştirilmiştir.

Karamsarlık ve usanç içindeki Hâzim için, söze gelmez bir kargaşa olan zamanın halleri artık çekilmez olmuştur. Dahası toplumdaki gidişatın vahameti o derecedir ki şaşırıp ağlayacak zamanlardır ve gönle feryat etmek düşer; çünkü zaman feryat ve figan zamanıdır:

*Bir dagdagadur kim olamaz kâbil-i tavsîf
Va'llâhi çekilmez hele etvârî zamânun*

*Hayret-keş olup zâr idecek demlere kaldık
Âh eyle ki ey dîl demidür âh [u] figânun* (K. 15/19-20, vr. 17^a)

Netice itibarıyla kıyametin hallerinden zerresinin yaşandığı devre dikkatle bakılacak olsa esasında kimse mutlu olmayıp hüznün de onlara dirhem misali eklenmiştir. Devirde her an, öylesine mühim olaylar ve felaketler meydana gelir ki onu işitenlerin birden dilleri tutulur. Feleğin eğri gidişliliğine, düzenin çarpıklığına isyan edilse de bu, insanlığın varoluşundan bu yana anlaşılamayan bir meseledir:

*Dikkatle nazar kıl gör bu devrde kim hurrem
Ol kim ki aña olmaz dirhem gibi hem munzam
Her lahza zuhûr eyler bir hâdise-i mu'azzam
Her kim işidür anı ânîde olur ebkem
Koy zîr-i zemîn olsun tâk-ı felek-i a'zam
Kec-revlik ile dâ'im me'lûf neden bilmem
Hasretle geçüp çoklar tâ devr-i Benî Âdem
Hall olmadı bir şahsa bu mes'ele-i mübhem* (12^{li}, I/1-8, vr. 22^a)

Öyleyse bu zamanda liyakatsizlik ve adaletsizlikle yozlaşmış bu düzene karşı insana yakışır bir duruş sergilemenin yolu, verilen rızka razı gelerek kendine zulmetmeyi bırakmaktan, insanlardan ümidini kesip yalnızca Allah'tan istemekten ve müşküllerinin halli için Mevla'ya tevekkül etmekten geçer:

*Çün didi Nahnu kasemnâ Ma'bûd
Çekme bîhûde yere renc ü te'ab*

*Kat' idüp halkdan ümmîd ey dîl
İltimâs itmesi Hakdan enseb*

*Eyle Mevlâya tevekkül Hâzim
Kıla işkâlümüzi halle sebab* (G. 24/7-9, vr. 56^b)

SONUÇ

Yaşadığı toplumdan bağımsız olmayan şairler, o toplumun sesi olarak şahit oldukları aksaklıkları şiirlerine yansıtmışlar, ferdi ve içtimai tenkit ve şikâyeti ihtiva eden pek çok şiir kaleme almışlardır. Otoritenin zayıfladığı, isyanların

baş gösterdiği, savaşlarla toprak kayıplarının yaşandığı, siyasî ve askeri alanda yapılan ve başarısızlıkla sonuçlanan hamlelerin toplumda kargaşaya yol açtığı, liyakatsizlik ve adaletsizlikle birlikte toplumdaki ahlaki değerlerin yozlaştığı buhranlı bir çağ olan 18. yüzyılda yaşayan bir şair olarak Hâzım de bu gidişata sessiz kalmamış, toplumun gerçeklerine ve aksaklıklarına duyarlılıkla yaklaşmıştır.

Biyografi kaynaklarında geçmeyen Hâzım'ın, şiiirlerden anlaşıldığı üzere 18. yüzyıl ikinci yarısı ve 19. yüzyıl başlarında, bilhassa I. Abdülhamid (1774-1789) ve III. Selim (1789-1807)'in saltanatı gibi Osmanlı'nın büyük değişim ve sarsıntılarının yaşandığı buhranlı bir döneminde yaşadığı düşünülmektedir. Hayatının bir kısmı Halep'te geçmiştir ve Nakşibendi tarikatına mensuptur. Bilinen tek eseri *Dîvân*'ın nüshası ise Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi Or. 1591'de kayıtlıdır. *Hâzım Dîvânı*; çoğunluğu gazellerden oluşan, bunun yanı sıra kaside, mesnevi, terkîb-bend, tercî'-bend, 12'li, muaşşer, müsemmen, müseddes, muhammes, tahmis, murabba, tarih, mukatta, rubai ve müfret nazım şekilli 558 manzumeyi ihtiva eder. Ekseriyeti kaside ve musammat nazım şekillerinden oluşan şikâyet, zemmiye türünde ve tenkit muhtevalı şiiirleri başta olmak üzere musammat ve gazellerinin arasına serpiştirilmiş sosyal tenkidi ihtiva eden beyit ve mısraları vardır. Duyarlı, realist ve eleştirel bir kişiliğe sahip olması, devletin ileri gelenlerine karşı mesafeli duruşuyla mevki/makam ve ihsan beklentisi olmayan ve onlara karşı minnet altında kalmayan Hâzım'ın müstağni ve âli-meşrep oluşu, kendisine padişahı dahi belirli sınırlar çerçevesinde eleştirme özgürlüğü sunmuş, aksaklıkları cesur bir dille tenkit etmesine imkân vermiştir.

Hâzım tenkit içerikli şiiirlerinde, liyakatsizleri iş başına getirerek adaletsizlik yapan, zalimliği sebebiyle kimse tarafından seilmeyen, başkaları tarafından kandırılmaya müsait, halkın menfaatini düşünmeden hareket eden, söylem ve fiillerinde tutarsız ve gayretsiz bir padişah portresi çizer. Padişahı, saltanatın eski ihtişam ve gücünü yitirmesine yol açtığı için eleştirir ve gerekli gayreti gösterip önlemleri alması konusunda ikaz eder. *Dîvân*'da devrin mevki ve makam sahipleri ise mayası bozuk, alçak ve değersiz, cahil, lakayt, görevlerini yerine getirmeyen, halka karşı cömert davranmaktan ve onları korumaktan yoksun, adaletsizlikleri ve zulümleriyle toplumu kargaşaya sürükleyen kişilikleriyle tenkit edilir. Devirde insanların doğruluk, dürüstlük, sadakat, cömertlik ve gerçek dostluk gibi güzel hasletleri yitirmeleriyle toplumda meydana gelen ahlaki çöküş, arif ve âlimlerin itibar görmemesi ve din kardeşlerinin birbirinin kusurunu ayıplamaları da bir başka eleştiri konusudur. Zamane insanların bozguncu, münafık olup dost gibi görünen cahile rağbet etmesi, cahillerin zenginlikleriyle kibirlenmesi, zenginlerin fakirlere cömertlikte bulunmaması, kendi noksanını görmeyerek başkalarına

fetva vermesi, din uğruna gayret göstermemesi, cahil olup bilgiçlik taslaması, zenginlerin ve makam sahiplerinin âlimlere eziyet etmesi ve kaba ve cahil halkın zariflerden nefret etmesi gibi davranışları tenkit edilir. *Dîvân*'da üzerinde en fazla durulan mesele liyakatsizlik, adaletsizlik ve ahlaki çöküşün davranışlara olan yansımalarıdır.

Şair, sosyal ve siyasî aksaklıkları karamsar bir tablo içinde verse de esas amacı toplumu uyandırmak olup insanca duruşun reçetesini de sunmayı ihmal etmez. Bu reçete, onur ve haysiyetini koruyarak toplumdan uzaklaşp kendi âleminde yaşamak, rızıkına razı olup insanlardan beklentiyi kesmek ve yalnızca Allah'tan talep etmek, sıkıntılarının halli için de Allah'a tevekkül etmektir. Tasavvufi bir yaklaşımla ifade edilirse Hâzım uzleti, kanaat ve istiğna ile tevekkülü tavsiye eder.

Klasik Türk edebiyatında karanlıkta kalmış bir şair olan Hâzım'ın, 18. yüzyıl Osmanlı toplum hayatına ve aksaklıklarına ışık tutan *Dîvânı* ile toplumsal duyarlılığı gün yüzüne çıkarılmış olup bu çalışma ile de sosyal tenkit alanındaki incelemelere katkı sunulmuştur.

KAYNAKÇA

DANIŞMEND, İsmail Hami (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (C. 5), İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Râmiz (1994). *Râmiz ve Âdâb-ı Zurfâ'sı (İnceleme-Tendkidli Metin-İndeks-Sözlük)* (Haz. Sadık Erdem), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Esad Mehmed Efendi (2001). *Esad Mehmed Efendi ve Bağçe-i Safâ-endûz'u İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*. (Haz. Rıza Oğraş), Burdur: Emirdağ Ofset.

Hâzım. *Dîvân-ı Hâzım*, Cambridge University Library, No: Or. 1591.

İNCE, Adnan (2005). *Teskiretü'ş-Şu'arâ Sâlim Efendi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

İPEKTEN, Haluk vd. (1998). *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

İzzet Hasan Efendi (2009). *Ziyânâme: Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a karşı Mısır seferi (1798-1802)*, (Haz. M. İlkin Erkutun), İstanbul: Kitabevi Yayınları.

KÖKSAL, M. Fatih (2016). *Kilisli Lutfullah Hâzım ve Dîvânçesi (Mecmû'a-i Lutfi)*, İstanbul: Kesit Yayınları.

KURNAZ, Cemal ve ÇELTİK, Halil (2013). *Divan Şiiri Şekil Bilgisi*, Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.

Mehmed Süreyya. (1996). *Sicill-i Osmanî* (C. 2-3) (Yay. Haz. Nuri Akbayar), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

MERT, Özcan (1991). “Âyan”, *TDV İslâm ansiklopedisi*, C. 4, s. 195-198.

MUTAFÇİEVA, V. P. (1977). “XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Ayanlık Müessesesi” (Çev. Bayram Kodaman), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 31, s.s. 163-182.

Müstakim-zâde Süleyman Saadeddin (1928). *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul: Devlet Matbaası.

PAKALIN, Mehmet Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (C. 3), İstanbul: MEB Yayınları.

SARICAOĞLU, Fikret (2001). “Kalafat Mehmed Paşa”, *TDV İslâm ansiklopedisi*, C. 24, s. 221-222.

Şeyhî Mehmed Efendi (2018). *Vekâyi‘u’l-Fuzalâ: Şeyhî’nin Şakâ’ik Zeyli (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)* (C. 4) (Haz. Ramazan Ekinci), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

TUMAN, Mehmet Nâil (2001). *Tuhfe-i Nâilî Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri* (C. 1-2) (Haz. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı), Ankara: Bizim Büro Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2014). *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2023). *Osmanlı Tarihi* (C. 4, Kısım 1), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

VURAL, Emre (2019). *Klasik Türk Şiirinde Marjinal Bir Üslûp Olarak Küfürlü Söyleşme*, Doktora tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.

ZÜBEYİROĞLU, Ruhsâr (1989). *Mecmû‘atü’t-terâcim Mehmed Tevfik Efendi*, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.